

David Hume's Weak and Non-Dogmatic Atheism

A Critical View on Downright Atheist, Downright Agnostic, Genuine Theist and Attenuated Deist Interpretations of David Hume

Farideh Lazemi ¹ | Zolfagar Hemmati ²

1. Postdoctoral Researcher, Department of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: F.lazemi@tabrizu.ac.ir

2. Assistant Professor., Department of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: hemmati@tabrizu.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

19 February 2023

Received in revised form:

9 April 2023

Accepted:

10 June 2023

Published online:

5 September 2024

Keywords:

Downright Atheist, Weak or Non-Dogmatic Atheist, Downright Agnostic, Genuine Theist, Attenuated Deist, David Hume.

Abstract: In the second half of the eighteenth century, with the publication of non-religious philosophy, Hume claimed that the existence of God is impossible, therefore his contemporaries viewed him as a downright atheist. Recently, and despite the interpretations of the last two centuries, Hume has not been introduced as an atheist, but as an agnostic, theist, and deist. According to these three attitudes, perhaps Hume has either suspended the claims of thick theism and thin theism, or has explicitly endorsed the existence of God, or has defended from unknown commitment regarding the existence of wisdom that is the origin, creator, and ruler of this world. This paper rejects the mentioned four readings and shows that Hume is a weak and non-dogmatic atheist. Because, this philosopher, by demonstrating that the claims of thick theism are groundless, concludes that the existence of God, with a rich set of attributes, is impossible. However, Hume's attitude to thin theism is not so sharp. Thin theism is not wrong and incredible. According to him, thin theism is empty and useless, and it does not deserve to be investigated by any skeptic. In fact, Hume neither denied, nor suspended, nor endorsed thin theism; If he denied it, he would known as downright atheist, if he suspended it, he would known as downright agnostic, and if he endorsed it, he would know as genuine theist and attenuated deist.

Cite this article: Lazemi, F . Hemmati, Z (2024). A Critical View on Downright Atheist, Downright Agnostic, Genuine Theist and Attenuated Deist Interpretations of David Hume, *Philosophical Meditations*, 14(32), 319-346. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1971234.2307>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1971234.2307>

Homepage: phm.znu.ac.ir

I**n**troduct**io**n: In the first decades of the eighteenth century, metaphysical scrutiny was in more request with the Edinburgh literati, clerical and laical, than political controversies. So Hume wrote *A Treatise of Human Nature* and destroyed and discredited the traditional notion of divine nature and attributes with his radical skepticism, and therefore received the label of “downright atheist” from his outstanding Scottish critics, Thomas Reid and James Beattie. In the *First Enquiry*, Hume, with respect to these themes, discredited not only our knowledge of our existence, and the existence of the material world, but also our knowledge of the existence of the Divine. In his later writings, such as the *Dialogues Concerning Natural Religion*, the claims of “thick theism” have been considered groundless. “Thin theism” has been also considered empty and useless. It is so empty, useless, and incomplete that it does not deserve to be investigated by any skeptic. Works like *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, *Essays: Moral, Political, and Literary*, in particular two essays *Of the Immortality of the*

Soul and *On Superstition and Enthusiasm*, *The Letters of David Hume*, in particular, *A Letter from a Gentleman to his friend in Edinburgh*, *Early Memoranda*, and *An Abstract of A Treatise of Human Nature* are almost entirely free from of any notion of God. In the *Natural History of Religion*, such theological issues are beyond the bounds of human understanding.

Following the first critics of Hume, his next generation's leading critics, such as Dugald Stewart, James MacIntosh and Leslie Stephen, described Hume's philosophy as an “apology for atheism”. Most of the critics of the twentieth century, including Norman Kemp Smith, Barry Stroud, John Wright, and David Norton, while acknowledging Philo as Hume's deputy, believe that Hume does not believe in God at all. In contemporary times, according to the extensive accounts of Hume's philosophy scholars, such as Paul Russell, Terence Penelhum, Thomas Holden, Willem Lemmens, and Alan Bailey, Hume is a “downright atheist.”

Researchers such as Ernest Mossner and Rasool Rasoolipur

believe that it is better to consider Hume as a “downright agnostic”, like those who search for “genuine faith”, not as an “atheist”. According to this attitude, it seems that Hume has suspended “thin theism” claims. From the perspective of these commentators, one can consider Hume as a “downright agnostic”, which he consents to stay in a completely questionable judgment position on the existence or non-existence of God.

Today's scholars, such as Andre Willis, Jonathan Israel, Donald Livingston, and Charles Hendel, believe that the religious commitments of Hume are more significant than these. The researchers have considered Hume a “genuine theist”. Based on their accounts, Hume gives some kind of implicit or explicit assent to the proposition that there is a God.

J.C.a Gaskin, a prominent commentator of Hume's religious philosophy, also believes that Hume is a “deist”. Gaskin begins his research with the argument that Hume is an “attenuated deist”, or it is better to say he is a “minimal theism”. According to Gaskin's attitude, it seems that

Hume has defended from unknown commitment regarding the existence of wisdom that is the origin, creator, and ruler of this world, although this does not commit him to the belief in the God of Christianity.

The authors of this paper believe that if we check carefully Hume's works, we will see that all four of the above readings are incorrect. Because, in his most important works, Hume declared the claims of “thick theism” are groundless, false, incredible, and highly impossible, and pointed out that it is meaningless to assent to the existence of an all-powerful creature that can be the creator and ruler of the world. So, the problem is not just this: Hume suspends the claims of “thick theism”. His skeptical attitude is stronger than that. In fact, the philosopher, with doubts about the claims of “thick theism”, points out that these claims are false and highly impossible. Therefore, regarding “thick theism”, Hume is not just a skeptic, but he is an “atheist”. But this “atheism” is weak and non-dogmatic. In the context of this paper, we will examine this more carefully.

Methodology:

Adopting an analytical-comparative method, in this paper, we try to argue the elements of downright non-atheistic, downright non-agnostic, genuine non-theistic, and attenuated non-deistic of Hume's system.

Findings:

Research findings show that Hume is a weak and non-dogmatic atheist. Because, this philosopher, by demonstrating that the claims of thick theism are groundless, concludes that the existence of God, with a rich set of attributes, is impossible. However, Hume's attitude to thin theism is not so sharp. Thin theism is not wrong and incredible. According to him, thin theism is empty and useless, and it does not deserve to be investigated by any skeptic. In fact, Hume neither denied, nor suspended, nor endorsed thin theism; If he denied it, he would be known as downright atheist, if he suspended it, he would be known as downright agnostic, and if he endorsed it, he would be known as a genuine theist and attenuated deist.

Discussion and **C**onclusion:

This Research outlines a very important and difficult problem, that is; Hume's downright atheism, downright agnosticism, genuine theism, and attenuated deism have provided grounds for Hume to be called a weak and non-dogmatic atheist.

We saw that some commentators believed that Hume is a downright atheist. Others want to label Hume a downright agnostic. Most of the commentators, although not all, claimed that Hume is a genuine theist. Some want to label Hume an attenuated deist, or rather a thin theist.

One response to this general debate is to dismiss it as merely a “verbal dispute”- much as some do such.

But we did not leave our research on this important and difficult issue at this point. Because most of the commentators, including those cited throughout this paper, first of all, considered Hume's later writings, especially the Dialogues Concerning Natural Religion. In general, *A Treatise of Human Nature* and *Dialogues Concerning Natural Religion* are

generally set aside as having little or no direct bearing on this question. Our approach is the opposite of this, since we showed that the Treatise and Dialogues have the supposed atheistic content. Beyond this, Hume's later writings, and our reading of Hume's attitude to the design argument, make it clear that Hume is neither a downright atheist, nor a dogmatic agnostic, nor a genuine theist, nor an attenuated deist.

References:

- Gaskin, J.C.A. (1983). "Hume's Attenuated Deism." *Archiv für Geschichte der Philosophie* 65: 160–173.
- Gaskin, J.C.A. (1988). *Hume's Philosophy of Religion*, 2nd ed. London: Macmillan.
- Hume, David. (1938). *An Abstract of A Treatise of Human Nature*, reprinted in T.
- Hume, David. (1967). *A Letter from a Gentleman to his friend in Edinburgh*, edited by E. C. Mossner and J. V. Price. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hume, David. (1978). *A Treatise of Human Nature*, edited by D. F. Norton and M. J. Norton. Oxford: Oxford University Press.
- Hume, David. (1985). *Essays: Moral, Political, and Literary*. edited by E. F. Miller. Indianapolis: Liberty Classics.
- Hume, David. (1993a). *Dialogues Concerning Natural Religion*. edited by J. A. C. Gaskin. Oxford: Oxford University Press.
- Hume, David. (1993b). *Natural History of Religion*. edited by J. A. C. Gaskin. Oxford: Oxford University Press.
- Hume, David. (2000). *An Enquiry Concerning Human Understanding*. edited by T. L. Beauchamp, 3rd rev. edited by P. H. Nidditch, Oxford: Clarendon Press.
- Kemp Smith, Norman. (1947). *Introduction to Hume's Dialogues concerning Natural Religion*. 2nd ed. Edinburgh: Thomas Nelson.
- Kemp Smith, Norman. (2005). *The Philosophy of David Hume, with a new introduction by D. Garrett*. Basingstoke, England: Palgrave.
- Mossner, Ernest C. (1965). "The Enlightenment of David Hume." In *Introduction to Modernity*. Edited by R. Mollenauer. Austin: University of Texas Press.
- Mossner, Ernest C. (1980). *The Life of David Hume*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Penelhum, Terence. (2011). "Hume's Views on Religion:

Intellectual and Cultural Influences”. In *A Companion to Hume*. Edited by E.S. Radcliffe. Chichester: WileyBlackwell: 323–337.

Russell, Paul. (2021). “Hume's Skepticism and the Problem of Atheism.” .In *Reacsting Hume and Early Modern Philosophy: Selected Essays*. New York, NY, USA: Oxford University Press. pp. 303-339.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شماره ۲۶۱۵-۲۵۸۸

شماره ۵۲۵۳-۲۲۲۸

انجمن ائمه‌نطق اسلامی ایران

خداناباوری ضعیف و غیر جزمی دیوید هیوم

نگاهی نقادانه به تفاسیر خداناباور محض، ندانم‌گرای محض، خداپرست حقیقی و خداباور ظریف از دیوید هیوم

فریده لازمی ۱ | اذوالفقار همتی ۲

۱. پژوهشگر پسادکتری فلسفه دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: F.lazemi@tabrizu.ac.ir

۲. استادیار فلسفه دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: hemmati@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

بازنگری: ۱۴۰۲/۱/۲۰

پذیرش: ۱۴۰۲/۳/۲۰

انتشار: ۱۴۰۳/۶/۱۵

واژگان کلیدی:

خداناباور محض، خداناباور ضعیف و غیر جزمی، ندانم‌گرای محض، خداپرست حقیقی، خداباور ظریف، دیوید هیوم.

چکیده: در نیمه دوم سده هجدهم، هیوم با انتشار فلسفه غیردینی، وجود خدا را نامحتمل دانست، او از سوی هم‌عصران خود نشان خداناباور محض را دریافت کرد. به‌تازگی و به‌رغم تفسیرهای دوقرن گذشته، هیوم نه به‌عنوان فیلسوفی خداناباور، بلکه به‌عنوان فردی ندانم‌گرا، خداپرست و خداباور معرفی شده است. مطابق این سه نگرش گویی هیوم، یا ادعاهای خداپرستی افراطی و خداپرستی حداقلی را به تعلق درآورده‌است، یا وجود خدا را به‌طور صریح تصدیق کرده است و یا از تعهدی گنگ نسبت به وجود خرد برینی که منشأ، خالق و فرمانروای این جهان است، دفاع کرده است. مقاله حاضر، ضمن رد چهار قرائت فوق، نشان می‌دهد هیوم یک خداناباور ضعیف و غیر جزمی است؛ زیرا این فیلسوف، در درجه نخست، با بی‌اساس دانستن ادعاهای خداپرستی افراطی، وجود خدا را با مجموعه غنی از صفات، نامحتمل خوانده است. با این حال، نگرش هیوم نسبت به خداپرستی حداقلی این چنین تندوتیز نیست. خداپرستی حداقلی، نه نادرست است و نه تردیدآمیز. به‌زعم او، خداپرستی حداقلی تهی و بی‌فایده است. آنچنان تهی، بی‌فایده و ناکامل که شایسته مقابله از سوی شکاک نیست. در واقع هیوم، خداپرستی حداقلی را نه انکار کرده است، نه تعلق کرده است و نه تصدیق کرده است؛ چراکه اگر انکار می‌کرد، شایسته دریافت عنوان خداناباور محض می‌بود، اگر تعلق می‌کرد، شایسته دریافت عنوان ندانم‌گرای محض می‌بود و اگر تصدیق می‌کرد، شایسته دریافت عناوین خداپرست حقیقی و خداباور ظریف می‌بود.

استناد: لازمی، فریده، همتی، اذوالفقار (۱۴۰۳). خداناباوری ضعیف و غیر جزمی دیوید هیوم: نگاهی نقادانه به تفاسیر خداناباور محض، ندانم‌گرای محض، خداپرست حقیقی و خداباور ظریف از دیوید هیوم. *تأملات فلسفی* ۱۴(۳۲): ۳۱۹-۳۴۶. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1971234.2307>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1971234.2307>
phm.znu.ac.ir

Homepage:

مقدمه

پژوهش حاضر پس از واکاوی چهار قرائت عمده از هیوم، یعنی خداناباور محض^۱ ندانم-گرای محض^۲ خداپرست حقیقی^۳ و خدااباور ظریف^۴ به تحلیل آثار اصلی هیوم و شناسایی عناصر غیرخداناباورانه محض، غیرندانم-گرایانه محض، غیرخداپرستانه حقیقی، و غیرخداباورانه ظریف نظام هیوم پرداخته است. در ابتدا به نخستین و مهم‌ترین اثر هیوم، یعنی رساله‌ای درباره طبیعت آدمی^۵ رجوع می‌کنیم، زیرا پیکانی معتقد است منظومه فکری و فلسفی هیوم بیش از همه در این اثر قابل ردیابی است (هیوم، ۱۳۹۵: ۹). رساله نشان می‌دهد که هیوم با استدلال‌های شکاکانه افراطی خود، وجود خدا را با مجموعه غنی از صفات، بسیار نامحتمل اعلام کرده است.^۶ در ادامه، از کتاب کاوشی در خصوص فهم بشری^۷ استفاده می‌شود. کتاب مذکور نشان می‌دهد که هیوم با رجوع به

همین مضامین، نه تنها معرفت ما را جمع به وجود خودمان و وجود جهان مادی، بلکه معرفت ما در رابطه با وجود الوهیت را نیز بی‌اعتبار کرده است.^۸ سپس به کتاب گفت‌وگوهای درباره دین طبیعی^۹ پرداخته می‌شود. در این اثر ادعاهای خداپرستی افراطی^{۱۰}، ادعاهایی بی‌اساس تلقی شده‌اند؛ یعنی وجود خدا و صفات ذاتی و ماهوی خدا نامحتمل اعلام شده است و خداپرستی حداقلی^{۱۱} تهی و بی‌فایده^{۱۲}. در تاریخ طبیعی دین^{۱۳}، این قبیل مسائل الهیاتی فراتر از محدوده فهم آدمی هستند. همان‌طور که هیوم مدعی است، «[این‌ها] همه سراسر، معمایی و چیستانی و رازی نگشودنی است»^{۱۴}. آثاری همچون جستاری درباره اصول اخلاق^{۱۵}، مقالات اخلاقی، سیاسی و ادبی^{۱۶}، نامه‌های دیوید هیوم^{۱۷}، نامه‌ای از یک انسان شریف به دوست خود در ادینبورگ^{۱۸}، یادداشت‌های

11 Thin Theism

12 (Hume, 1993a: 45, 46, 91, 92, 96, 100, 103, 113, 119, 120, 129-130, 142, 143, 146)

13 *Natural History of Religion*

14 (Hume, 1993b: 185)

15 *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*16 *Essays: Moral, Political, and Literary*17 *The Letters of David Hume*18 *A Letter from a Gentleman to his friend in Edinburgh*

1 Downright Atheist

2 Downright Agnostic

3 Downright Agnostic

4 Attenuated Deist

5 *A Treatise of Human Nature*

6 (Hume, 1978: 6, 39-64, 157-269, 633)

7 *An Enquiry concerning Human Understanding*

8 (Hume, 2000: 142, 144, 156, 152-155)

9 *Dialogues Concerning Natural Religion*

10 Thick Theism

برجسته‌ای را ایفا می‌کرد. تفسیر ما نشان می‌دهد که این دیدگاه رایج و متعارف، تنها یک وارونه‌گویی عظیم در باب پیشرفت و تأثیر فلسفه دین هیوم است؛ همچنین باید بیفزاییم که مسأله بررسی دیدگاه‌های هیوم در باب خدا، از طریق بررسی قرائت‌های عمده از هیوم، یعنی خداناباوری محض، ندانم‌گرایی محض، خداپرست حقیقی و خداباور ظریف و درنهایت، نقد این قرائت‌ها، از جهات مختلفی حائز اهمیت است؛ زیرا این بحث در درجه نخست نشان می‌دهد که پیشروی براهین شکاکانه گوناگون و به‌ظاهر نابرابر هیوم در نوشتارهای فلسفی‌اش در واقع با دل‌نگرانی اساسی او برای بی‌اعتبارساختن مابعدالطبیعه و اخلاق مسیحی در پیوند است. بدین طریق زمینه‌ای فراهم می‌شود تا نگارنده مقاله حاضر بتواند فلسفه شکاکانه هیوم و به‌طور کلی، انتقادهای شکاکانه او در خصوص وجود و صفات الهی را به‌عنوان تلاشی برای بی‌اعتبار کردن متعلقات اخلاقی و مابعدالطبیعی نظام‌های دینی تفسیر کند. لازم به ذکر است که در دوره معاصر و به‌ویژه در دهه اخیر به دلیل عدم درک پیوستگی موجود

اولیه^۱، و خلاصه‌ای از رساله‌ای درباره طبیعت آدمی^۲، تقریباً از تمامی ذکرهای خدا پاک هستند. در پایان، این شواهد موجب می‌شود تا هیوم را خداناباور ضعیف و غیرجزمی^۳ بنامیم. در طول متن، دلیل برگزیدن این نشان توضیح داده می‌شود؛ همچنین به شواهدی که دال بر خداناباوری ضعیف و غیرجزمی هیوم است، پرداخته می‌شود.

پرسشی بسیار مهم در اینجا قابل طرح است: چرا می‌کوشیم هیوم را خداناباور ضعیف و غیرجزمی بنامیم؟ در پاسخ باید گفت: تفسیر حاضر، یعنی خداناباور ضعیف و غیرجزمی، به مخاطبان و خوانندگان هیوم امکان می‌دهد تا رایج‌ترین عناوین الصاقی به او، یعنی خداناباوری محض، ندانم‌گرایی محض، خداپرستی حقیقی و خداباوری ظریف از وی سلب شود. دوم این که از طریق این تفسیر ما دیگر بین آثار اولیه و آثار متأخر هیوم در باب خدا، ناپیوستگی جدی‌ای نمی‌یابیم. بر اساس تفسیرهای مرسوم، هیوم در آثار اولیه خود به مسأله وجود، صفات و مشیت الهی و نقد آن‌ها نپرداخته است و تنها در آثار متأخر وی بود که خدا و نقد آن نقش

3 Weak or Non-Dogmatic Atheist

1 Early Memoranda

2 An Abstract of A Treatise of Human Nature

خود مفهوم سنتی ذات و صفات الهی، طبیعت نفس، هویت فردی، واقعیت اراده آزاد، و پاسخگویی انسان در آخرت را تخریب و بی‌اعتبار کرد.

موضع‌گیری هیوم در قبال وجود خدا و حملات نظام‌مند شکاکانه او به آموزه‌ها و اساسی‌ترین اصول الهیاتی دین مسیح، موجب شد تا برخی از منتقدان برجسته او همچون توماس رید^۵ در آثار فلسفی^۶ خود،^۷ جیمز بیٹی^۸، در مقدمه کتاب جستاری در باب ماهیت و تغییرناپذیری حقیقت^۹، خود^{۱۰}، و برنارد ویلیامز^{۱۱}، در مقاله موضع هیوم در باب دین^{۱۲}، خود^{۱۳}، نشان خداناباور محض را به هیوم منتسب کنند. به تبع تفسیر منتقدان اولیه هیوم، منتقدان برجسته نسل بعدی او، همچون دوگالد استوارت^{۱۴}، در بخش دوم رساله^{۱۵} خود^{۱۶}، جیمز مکین تاش^{۱۷} در رساله‌ای در

بین آثار اولیه و متأخر هیوم در باب وجود، صفات و مشیت الهی، جای چنین تفسیری در فلسفه دین او به شدت خالی است.

۱. چهارقرائت عمده از هیوم

در دهه‌های نخست قرن هجده، دیوید هیوم کتاب رساله را نوشت. در این قرن، ادبای ادینبورگ، روحانیان و مردم عامه به تفحصات مابعدالطبیعی، بیشتر از مناقشات سیاسی بها می‌دادند^۱؛ هیوم با نگارش این اثر اولین گام خود در جهت نشر فلسفه غیردینی را برداشت و وجود خدا را با صفات ذاتی و ماهوی او، نامحتمل اعلام کرد. در کاوش نخست^۲، گفت‌ووشنودهایی درباره دین طبیعی، تاریخ طبیعی دین، جستاری درباره اصول اخلاق و دو مقاله درباره نامیرایی نفس^۳ و درباره خرافه و شور افراطی^۴، این عمل هیوم بی‌پروا تر و مبسوط‌تر تکرار شد. او در این آثار با استدلال‌های شکاکانه افراطی

10 (Beattie, 1770: 163, 463, 487, 488, 492, 494)

11 Bernard Williams

12 Hume on Religion

13 (Williams, 1963 267)

14 Dugald Stewart

15 *Dissertation: Exhibiting the Progress of Metaphysical, Ethical, and Political Philosophy Since the Revival of Letters in Europe*

16 Stewart, 1821: 439

17 James MacIntosh

1 (Mossner, 1980: 49)

2 *First Enquiry*

3 *Of the Immortality of the Soul*

4 *On Superstition and Enthusiasm*

5 Thomas Reid

6 *Philosophical Works*

7 (Reid, 1967: 432-433, 627-628, 651, 657, 660-661, 623-624, 628)

8 James Beattie

9 *Essay on the Nature and Immutability of Truth*

معاصر هم، بنابر روایت مبسوط پژوهندگان جدی فلسفه هیوم، همچون پُل راسل^{۱۹} در مقاله شکاکیت هیوم و مسأله خدانا باوری^{۲۰}، خود^{۲۱}، ترنس پنهلوم^{۲۲} در مقاله دیدگاه‌های هیوم در باب دین^{۲۳}، خود^{۲۴}، توماس هلدن^{۲۵}، در پیش‌گفتار و بخش نخست کتاب *اشباح الوهیت دروغین: خدانا باوری اخلاقی* هیوم^{۲۶}، خود^{۲۷}، ویلم لمنز^{۲۸} در مقاله دستور کار خدانا باوران هیوم: اقرار فیلو در بخش دوازدهم گفت‌وشنودها^{۲۹}، خود^{۳۰}، و بیلی^{۳۱} به همراه همکارش اوبرین^{۳۲} در بخش سیزدهم کتاب *نقد هیوم از دین: رویاهای مردمان بیمار*^{۳۳}، خود^{۳۴}، هیوم یقیناً یک خدانا باور محض است.

باب پیشرفت فلسفه اخلاق^۱، خود^۲، و لزلیه استفن^۳، در نخستین بخش کتاب *تاریخچه تفکر انگلیسی در قرن هجدهم*^۴، خود^۵ فلسفه هیوم را به عنوان دفاعیه‌ای برای خدانا باوری^۶ توصیف کردند. بیشتر منتقدان قرن بیستمی هیوم، از جمله نورمن کمپ اسمیت^۷ در مقاله *مقدمه‌ای بر گفت‌وشنودهای هیوم*^۸، خود^۹، باری استرود^{۱۰} در کتاب *هیوم*^{۱۱}، خود^{۱۲}، جان رایت^{۱۳} در کتاب *رنالیسم شکاکانه دیوید هیوم*^{۱۴}، خود^{۱۵}، و دیوید نورتن^{۱۶} در کتاب *دیوید هیوم: اخلاق‌گرایی عقل عرفی، مابعدالطبیعه‌دان شکاک*^{۱۷}، خود^{۱۸}، ضمن تصدیق فیلو به عنوان نماینده هیوم، معتقدند هیوم به هیچ وجه به خدا باور ندارد. در دوره

18 (Norton, 1982: 4-9, 11, 17, 231-238)
 19 Paul Russell
 20 *Hume's Skepticism and the Problem of Atheism*
 21 (Russell, 2021: 336)
 22 Terence Penelhum
 23 *Hume's Views on Religion*
 24 (Penelhum, 2011: 336)
 25 Thomas Holden
 26 *Spectres of False Divinity: Hume's Moral Atheism*
 27 (Holden, 2010: 8-9, 21-28)
 28 Willem Lemmens
 29 *Hume's Atheistic Agenda: Philo's Confession in Dialogues 12*
 30 (Lemmens, 2012: 281-303)
 31 Alan Bailey
 32 Dan O'Brien
 33 *Hume's Critique of Religion: Sick Men's Dreams*
 34 (Bailey, O'Brien, 2014: 167- 186)

1 *Dissertation on the Progress of Ethical Philosophy*
 2 (MacIntosh, 1837: 221)
 3 Leslie Stephen
 4 *History of English Thought in the Eighteenth Century*
 5 (Stephen, 1902: 266)
 6 *Apology for Atheism*
 7 Norman Kemp Smith
 8 *Introduction to Hume's Dialogues concerning Natural Religion*
 9 (Kemp Smith, 1947: 80-86)
 10 Barry Stroud
 11 *Hume*
 12 (Stroud, 1977: 2-8, 14)
 13 John Wright
 14 *The Sceptical Realism of David Hume*
 15 (Wright, 1983: 4-5, 7, 177)
 16 David Norton
 17 *David Hume: Common Sense Moralism, Sceptical Metaphysician*

محققان امروزی هیوم همچون آندره ویلز^۷ در کتاب به سوی دین حقیقی آدمی^۸، خود^۹، جانانان اسرائیل^{۱۰} در کتاب ستیز روشن فکری^{۱۱}، خود^{۱۲}، دونالد لیوینگستون^{۱۳} در کتاب رنج ذهنی و مالیخولیای فلسفی^{۱۴}، خود^{۱۵}، و چارلز هندل^{۱۶} در کتاب مطالعاتی در فلسفه دیوید هیوم^{۱۷}، خود^{۱۸}، معتقدند تعهدات دینی ایجابی هیوم قابل توجه تر از این هاست. این محققان، هیوم را یک خداپرست حقیقی دانسته‌اند. بر اساس تبیین آنان، هیوم به نوعی تصدیق ضمنی و یا صریح خود را راجع به این گزاره که «خدایی وجود دارد»، ارائه می‌دارد.

گسکین^{۱۹}، مفسر مبرز فلسفه دین هیوم، در کتاب فلسفه دین هیوم^{۲۰}، خود^{۲۱}، و نیز در مقاله خداآوری ظریف هیوم^{۲۲}، خود^{۲۳}

محققانی همچون ارنست موسنر^۱ در مقاله روشن فکری دیوید هیوم^۲، خود^۳، و رسول رسولی پور^۴ به همراه همکار ایرانی خود، مهتاب سوده پور^۵، در کتاب گفت‌و-شوندهایی درباره دین طبیعی؛ خوانشی دیگر از دیوید هیوم^۶، (هیوم، ۱۳۹۷: ۱۴۷) معتقدند، بهتر است هیوم را به مانند کسانی که جست-وجوگر ایمان حقیقی‌اند، نه فیلسوفی خدا ناباور، بلکه ندانم‌گرای محض بدانیم. مطابق این نگرش، گویی هیوم ادعاهای خداپرستی حداقلی را به تعلیق درآورده است. از منظر این مفسران، می‌توان هیوم را یک ندانم‌گرای محض در نظر گرفت که در باب وجود یا عدم وجود خدا به باقی ماندن در موضع قضاوتی کاملاً تردیدآمیز [تعلیق کامل حکم] رضایت داشت.

12 (Israel, 2006: 692-693)

13 Donald Livingston

14 *Philosophical Melancholy and Delirium*

15 (Livingston, 1998: 78)

16 Hendel Charles

17 *Studies in the Philosophy of David Hume*

18 (Hendel, 1925: 267-309)

19 J.C.A Gaskin

20 *Hume's Philosophy of Religion*

21 (Gaskin, 1988: 271)

22 *Hume's Attenuated Deism*

23 (Gaskin, 1983: 163)

1 Ernest Mossner

2 *The Enlightenment of David Hume*

3 (Mossner, 1965: 57-59)

4 Rasool Rasoolipour

5 Mehtab Sudepur

6 *Dialogues Concerning Natural Religion; Another reading from David Hume*

7 Andre Willis

8 *Toward a Humean True Religion: Genuine Theism, Moderate Hope and Practical Morality*

9 (Willis, 2014: 5-12)

10 Jonathan Israel

11 *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man*

۲-۱. شواهد دال بر خداناباوری ضعیف و غیرجزمی هیوم در رساله و کاوش نخست

منسجم‌ترین و نظام‌مندترین صورت خداناباوری ضعیف و غیرجزمی هیوم، بیش از همه در دو کتاب رساله و کاوش نخست قابل ردیابی است. با نگاهی گذرا به فهرست این دو اثر، درمی‌یابیم که تبیین این فیلسوف از مسائلی همچون نظریه تصورات^۴، زمان و مکان^۵، تصور پیوند ضروری^۶، و بحث از عالم خارجی^۷، بخش اعظم این دو کتاب را تشکیل داده است. در سال‌های اخیر، با وجود اینکه دیدگاه‌های هیوم در باب موضوعات فوق بیش از پیش مورد توجه مفسران قرار گرفته است، اما این تفاسیر توجهی کافی به انگیزه‌های غیردینی موجود در پس تبیین‌های او از این مباحث نداشته‌اند. این در حالی است که هیوم، از طریق همین مباحث نشان می‌دهد که خدا، بر اساس هر تفسیر ارتدوکسی از صفات الوهیت، نمی‌تواند وجود داشته باشد. هیوم در این دو اثر، ابتدا با طرح دو مفهوم انطباع^۸ و تصور^۹ که منشأ تجربی دارند، هر امر غیرتجربی، از جمله خدا را بی‌اعتبار می‌-

معتقد است، هیوم یک خداناباور^۱ است. گسکین پژوهش‌های خود را با این استدلال آغاز می‌کند که هیوم یک خداناباور ظریف و یا بهتر بگوییم یک خداپرست حداقلی^۲ است. مطابق نگرش این محقق، گویی هیوم از تعهدی گنگ نسبت به وجود خرد برینی که منشأ خالق و فرمانروای این جهان است، دفاع کرده است (اگرچه این امر او را به باور به خدای مسیحیت متعهد نمی‌سازد).

۲. سنجش صحت قرائت‌های عمده از هیوم

بررسی آثار اصلی نوشته‌شده به دست هیوم، حاکی از ناصحیح بودن هر چهار قرائت فوق است؛ زیرا هیوم ادعاهای خداپرستی افراطی را ادعاهایی نادرست و بی‌اساس می‌داند و اشاره می‌کند، اذعان به وجود موجود همه-توانی که بتواند خالق و حاکم جهان باشد، بی‌معناست^۳. بنابراین، هیوم به‌طور مشروع، یک خداناباور است اما این خداناباوری، از نوع ضعیف و غیرجزمی است. در بخش‌های پیش رو به بررسی موشکافانه‌تر این امر پرداخته می‌شود.

5 Time and Space

6 The Idea of Necessary Connexion

7 Discussion of The External World

8 Impression

9 Idea

1 Deist

2 Minimal Theism

3 (Hume, 1978: 159-162, 248, 266-267, 632-633; Hume, 2000: 69-73, 142; Hume, 1993a: 129)

4 Theory of Ideas

جنسی یا گونه‌ای قرار نمی‌گیرد، تا بر پایه صفات یا خصوصیات تجربه‌شده‌اش بتوانیم از طریق همانندی، صفت یا خصوصیتی را در او استنتاج کنیم.^۳ هیوم بیان می‌کند که:

منشأ مهم اشتباه ما در این موضوع و منشأ مجوز نامحدودِ حدس که در موردش به خودمان آزادی می‌دهیم، این است که تلویحاً خودمان را در جایگاه باری تعالی در نظر بگیریم و نتیجه می‌گیریم که او در هر موقعیتی، همان سلوکی را مراعات خواهد کرد که ما خودمان در وضعیت او، چونان سلوکی معقول و شایسته پذیرا می‌شدیم ... اما این شیوه استدلال هرگز نمی‌تواند در مورد موجودی مناسب داشته باشد، آنچنان دور و درک‌ناشدنی که با هر موجودی در عالم همانندی‌ای دارد بسیار کمتر از همانندی خورشید با شمعی مومی؛ موجودی که خودش را فقط از طریق طرح‌ها و کم-رنگی آشکار می‌کند که فراتر از آن‌ها هیچ حجیتی برای نسبت‌دادن هیچ صفت یا کمالی را به او نداریم.^۴

شایان ذکر است که همین موضوع کلی در طول گفت‌ووشنودهای هیوم دوباره تکرار می‌شود، درست در جایی که تصور انسان-وارانگارانۀ کلثانتس از خدا در معرض انتقاد شدید و نظام‌مند قرار دارد.^۵

در همه پیدایی خداوند نیز، هیوم با رد تقسیم-پذیری نامتناهی امتداد، به چالش کشیده می‌شود:

اجزایی که تصورات مکان و زمان خودشان را در آن منحل می‌کنند، نهایتاً تقسیم‌ناپذیرند. این اجزای تقسیم‌ناپذیر که به‌خودی‌خود هیچ هستند، اگر با چیزی واقعی و موجود پُر

داند. در ادامه، استفاده هیوم از تشبیه انسان نابینا، آدمی را به نداشتن تصویری از خداوند می‌رساند.^۱ طبق اصول هیوم، خدا نمی‌تواند متعلق باور ما و یا متعلق احساس ما قرار بگیرد؛ زیرا وجود خداوند آنقدر متفاوت و آنقدر برتر از طبیعت ماست که آدمی نمی‌تواند هیچ تصور واضح و متمایزی از طبیعت و صفات او داشته باشد.^۲ فراتر از این، بحث هیوم در بخش یازدهم کاوش نخست از نظرورزی‌های ما درباره طبیعت و صفات خدا مبتنی بر گواهی نظم در این عالم به‌طور مستقیم با هدف بی‌اعتبارکردن هر ادراک انسان‌وار انگارانه «لاکی» از خدا انجام می‌شود. در این بستر، هیوم بار دیگر به این نکته تأکید می‌کند که وجود خدا آنقدر متفاوت و آنقدر برتر از طبیعت آدمی است که ما قادر به ایجاد هیچ تصور واضح یا متمایزی از طبیعت و صفات او نیستیم؛ چه رسد به این که بخواهیم بر اساس کیفیات و خصیصه‌های خودمان تصویری واضح و متمایز از او در خود ایجاد نماییم. پروردگار تنها از طریق مخلوقاتش است که بر ما شناخته شده است و در عالم، موجودی تک است که تحت هیچ

4 (ibid: 145-146)

5 (Hume, 1993a: 43-71)

1 (Hume, 1978: 6)

2 (Hume, 2000: 144)

3 (ibid: 144)

حتی ما آدمیان نمی‌توانیم تصور قدرت فعال را از تأمل در اراده خود استخراج کنیم؛^۵ زیرا ذهن آدمی، همانند ماده، نمی‌تواند مفهومی از نیرو داشته باشد و زمانی که تجربه را همراهی می‌کند، تنها چیزی که می‌یابد، معیت، توالی و پیوند دائم بین اشیاء است:

ذهن خود ما برای مفهوم نیرو درک بیشتری نسبت به ماده ندارد. وقتی خواست یا اراده خود را مقدم بر تجربه در نظر می‌گیریم، هرگز نمی‌توانیم از این استنتاج نتیجه‌ای بگیریم. هنگامی که تجربه را همراهی می‌کنیم، همین تجربه فقط معیت، توالی و پیوند دائم اشیاء را به ما نشان می‌دهد.^۶

در قسمت‌های آخر این دو اثر، هیوم با توضیح طریقه به‌بارآمدن باورمان از وجود جسم و نیز با به‌کارگیری اصل شکاکانه و اصل طبیعت‌گرایانه خود، نشان می‌دهد که خدا، بر اساس هر تفسیر ارتدوگوسی از صفات الوهیت، نمی‌تواند وجود داشته باشد. در واقع، برهانی که هیوم در این بخش‌ها، در حال پیشبرد آن است، ساختار زیر را دارد:

نخست این‌که ما به‌طور طبیعی و اجتناب‌ناپذیر به وجود جسم باور داریم (به‌طور معمول و در درجه اول به‌شکل عامیانه)؛ دوم این‌که، باور ما به وجود جسم، نادرست بوده و تنها یک توهم است (ما درباره این

نشوند، تصورناپذیر خواهند بود. بنابراین، تصورهای مکان و زمان، تصورهای مجزا و متمایز نیستند، بلکه تصورهای نحوه یا ترتیب وجود متعلق‌ها هستند. به‌بیان دیگر، تصور خلأ یا امتداد بدون ماده، یا زمان بدون وجود توالی یا تغییر در وجود واقعی، محال است.^۱

اگر آدمی تصویری از امتداد بدون ماده و تقسیم‌پذیری نامتناهی ماده نداشته باشد، نخواهد توانست وجود مکان حقیقی^۲ را اثبات کند و وقتی نتواند وجود مکان حقیقی را اثبات کند، نخواهد توانست وجود ضرورتاً موجودی را که از مکان حقیقی پشتیبانی می‌کند، اثبات نماید.^۳

قدرت مطلق خداوند نیز توسط هیوم، با شناسایی منشأ صحیح تصور آدمی از ضرورت، به چالش کشیده می‌شود؛ یعنی با تغییر نظر خود از متعلق‌ها به سمت ادراکات: چون پس از آنکه در تعداد بسنده‌ای از مصادیق، شباهتی مشاهده کردیم، بلافاصله در ذهن خویش برای گذار از یک متعلق به ملازم معمول آن، احساس الزام می‌کنیم و براساس این رابطه، آن را با وضوح بیشتری درک می‌کنیم. این الزام تنها اثر این شباهت است؛ بنابراین باید با قدرت یا اثربخشی (که تصورات این دو نیز از شباهت استخراج می‌شود) معادل باشد ... پس ضرورت، معلول این مشاهده است و چیزی جز انطباق درونی ذهن و یا الزامی برای انتقال اندیشه آدمی از یک متعلق به متعلق دیگر نیست.^۴

به‌گفته هیوم، انطباعی که بشود تصور الوهیت را به آن ارجاع داد، وجود ندارد؛

4 (Hume, 1978: 165)

5 (ibid: 157-266)

6 (Hume, 1938: 656-657)

1 (Hume, 1978: 39-40)

2 Real Space

3 (Hume, 1978: 39-64; Hume, 2000: 156)

در رساله و کاوش نخست، فقط فریب طبیعی حواس را تأیید کرده است و بقیه کار را به مخاطباننش واگذارده تا نتیجه خود را از این برهان بگیرند. او در بخش‌های دهم و یازدهم گفت‌ووشنوده‌ها، با طرح مسأله شر، چالش فریب را بار دیگر به کار می‌گیرد. هیوم با پیش‌کشیدن چالش خاص اپیکوریان در خصوص وجود خداوند، نشان می‌دهد که خدا بر اساس هر تفسیر ارتدو کسی از صفات الوهیت، نمی‌تواند وجود داشته باشد.^۲ در واقع، هدف برهان شر^۳ اثبات عدم وجود خداوند نیست، بلکه اثبات این امر است که نمی‌توان از طریق پدیده‌های مرکب و نامنظم موجود در طبیعت، ویژگی‌های اخلاقی محض خدا را استنباط کرد.^۴ در ادامه بحث، به سمت این برهان باز خواهیم گشت.

شایان ذکر است که تبیین هیوم از مسأله استدلال احتمالی^۵ از دیگر مسائل مهمی است که به وسیله مقاصد غیردینی تحریک شده است. بحث او از استدلال احتمالی شامل دو مرحله مهم از برهان است. مرحله نخست، تردیدهای شکاکانه هیوم در باب عقل را در بر دارد. هیوم با طرح براهین شکاکانه نشان

باور خود فریب خورده‌ایم؛ سوم این که، اگر خدا وجود دارد و ما به‌طور طبیعی در مورد وجود جسم فریب خورده‌ایم، پس خدا فریبکار است؛ چهارم این که، خدا نمی‌تواند فریبکار باشد.^۱

در هر دو اثر رساله و کاوش نخست، برهان فوق، در فرض چهارم خاتمه می‌یابد؛ گویی هیوم پس از تأیید فریب طبیعی حواس، پیش‌بردن بقیه فرضیات برهان را به مخاطباننش واگذار می‌کند تا نتیجه خود را از این برهان بگیرند.

ما به‌عنوان مخاطب هیوم، برهان را پیش می‌بریم. فرض پنجم با توجه به قراین، این خواهد بود که اگر در باور طبیعی خود درباره وجود جسم فریب خورده باشیم، پس خدا وجود ندارد؛ ششم، بنابراین خدا وجود ندارد. هیوم، فرض پنجم را به‌صراحت در رساله و کاوش نخست بیان نکرده است، اما این فرض به‌طور مستقیم از فرضیات سوم و چهارم به‌دست می‌آید. نتیجه‌گیری نیز به صورت آشکار در رساله و کاوش نخست وجود ندارد، بلکه مستقیماً از فرضیات یکم، دوم و پنجم، به‌دست می‌آید. در واقع، هیوم

3 Argument from Evil

4 (ibid: 119)

5 Probable Reasoning

1 (Hume, 1978: 186-269; Hume, 2000: 152-155)

2 (Hume, 1993a: 100-120)

خصوص وضعیت آتی فاقد هرگونه سرزندگی است که این امر باور ضعیفی را در ما شکل می‌دهد و در نتیجه، تأثیری بر سلوک ما ندارد (لازمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۴).

در این قسمت، با بررسی رساله و کاوش نخست، دیدیم که هیوم به صفات و مشیت الهی حمله‌ور می‌شود. او با این کار، عدم تعهد خود به خداپرستی افراطی را به نمایش می‌گذارد؛ چرا که خداپرستی افراطی متضمن تعهدی قوی به مجموعه غنی از صفات برای خداست؛ همچنین خداپرستی - خداقلمی، نه نادرست و نه تردیدآمیز بود. اینک به کتاب گفت‌وشنودهایی درباره دین طبیعی پردازیم. اثری که به قول مفسران، دربرگیرنده موضع اصلی هیوم در قبال دین و خداست.

۲-۲. شواهد دال بر خداناباوری ضعیف و غیرجزمی هیوم در گفت‌وشنودها

به طور کلی، معاصران ما گفت‌وشنودها را به - عنوان اصلی‌ترین و جامع‌ترین بیانیه دیدگاه - های هیوم درباره موضوع خدا در نظر گرفته - اند. به همین دلیل، آنان فرض کرده‌اند که گفت‌وشنودها اثری به منظور پایان‌دادن به این مسأله است که آیا هیوم یک خداناباور است یا خیر؟ در گفت‌وشنودها، هیوم براهین مرتبط با اثبات وجود خداوند را بررسی می -

می‌دهد که عقل نمی‌تواند پایه باورهای آدمی درباره رویدادهای آتی باشد؛ چراکه هرگونه روند استدلال‌گری در این باب، خود باید بر فرض یک‌نواختی طبیعت متکی باشد، اما برهانی برای حمایت از این فرض وجود ندارد (لازمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۴-۳۶۹).

مرحله دوم، تبیین ایجابی طبیعت‌گرایانه هیوم از بنیان استنباط استقرایی است. مطابق با اظهارات هیوم، این باورها محصول کارگری‌های تخیل از طریق تأثیرات عادت هستند. با این روند طبیعی، تجربه ما از گذشته باورهایی درباره آینده به بار می‌آورد (لازمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۴-۳۶۹)؛ اما آیا هر دو استقرای معمولی و استقرای دینی، به طور مساوی به وسیله این بنیان‌های طبیعی در عادت به کار می‌روند؟ پاسخ هیوم به این سؤال منفی است. هیوم مدعی است با توجه به استقرای معمولی، عادت به شیوه‌ای مطمئن عمل می‌کند. با این حال، در مورد استدلال - های استقرایی دینی در خصوص وضعیت آتی، وضعیت این‌گونه نیست. در مورد استدلال‌های استقرایی دینی، شباهت‌ها بسیار ضعیف هستند و تصورات مشمول نیز بسیار مبهم. مطابق با تحلیل‌های هیوم، تأثیر بدون - واسطه این امر آن است که تصورات ما در

من تنها یک برهان می‌شناسم که در اثبات واجب‌الوجود بالذات نبودن جهان مادی به کار می‌رود و این برهان برآمده از امکان صورت و ماده جهان است. چنین گفته می‌شود که «می‌توان، هر ذره از ماده را معدوم و هر صورتی را متغیر فرض کرد. بنابراین، چنین نیستی و تغییری ممکن است» [در پاورقی هیوم به دکتر کلارک استناد می‌کند]، اما غرض‌ورزی فاحشی است اگر نفهمیم همین برهان در مورد خدا نیز به‌میزان فهمی که از او داریم، به‌طور یکسان تعمیم می‌یابد و ذهن دست کم می‌تواند او را معدوم یا صفات او را متغیر تصور کند.^۵

کمی قبل‌تر از همین بخش گفت- و شنودها، هیوم موضع خود در قبال برهان پیشینی را بسیار صریح و بی‌پرده بیان می‌کند. او معتقد است یک امر زمانی قابل اثبات است که رفعش مستلزم تناقض باشد و تناقض در چیزی که به‌وضوح قابل تصور است، راه ندارد. با وجود این، هر چه را به‌عنوان موجود درک می‌کنیم، می‌تواند به‌صورت معدوم نیز بدون هیچ تناقضی تصور شود. چون موجودی که فرض عدمش مستلزم تناقض باشد، وجود ندارد. در نتیجه، بنابر عقیده هیوم، وجود هیچ موجودی قابل اثبات یقینی نیست.^۶ فراتر از این، هیوم مدعی است که اصطلاح واجب‌الوجود، معنای محصلی ندارد.^۷ هر دوی این براهین، در رساله و

کند. سه برهان برگشت‌و‌شنودها تسلط دارد. هدف دو مورد از این براهین، اثبات وجود خداوند است و هدف برهان سوم، اثبات این امر است که خداوند نمی‌تواند وجود داشته باشد. دو برهان پیشینی^۱ (یعنی برهان کیهان-شناسی^۲) و برهان پسینی^۳ (یعنی برهان نظم و غایت‌مندی^۴) هدفشان اثبات این امر است که خداوند وجود دارد. برهانی که هدفش نشان دادن این امر است که خداوند نمی‌تواند وجود داشته باشد، برهان شر است. هیوم در گفت‌و‌شنودها، به نقد برهان پیشینی (یعنی برهان کیهان‌شناسی) و برهان پسینی (یعنی برهان نظم و غایت‌مندی) می‌پردازد و با توسل به برهان شر، نشان می‌دهد که خدا بر اساس هر تفسیر ارتدوکسی از صفات الوهیت، نمی‌تواند وجود داشته باشد. در ادامه به بررسی این موارد می‌پردازیم.

در بخش نهم گفت‌و‌شنودهای هیوم که در اوایل دهه ۱۷۵۰ نوشته شد و پس از مرگ وی در سال ۱۷۷۹ منتشر شد، دما بیانیه مختصری از برهان پیشینی عرضه می‌دارد. هیوم انتقاد زیر را از این برهان از طریق کلئانتس مطرح می‌کند:

5 (Hume, 1993a: 92)

6 (ibid: 91)

7 (ibid: 91-92)

1 Argument a Priori

2 Cosmological Argument

3 Argument a Posteriori

4 Argument from Design

برهان پیشینی فایده‌ای برای خداپرستی ندارد. برای درک موضع دقیق هیوم در قبال مسأله شر باید بین نسخه قوی و نسخه ضعیف این برهان تمایز قائل شویم. نسخه قوی برهان شر با سؤالات قدیمی اپیکور آغاز می‌شود که بی‌پاسخ می‌مانند.⁴ وجود شر در این عالم دلالت بر این دارد که یا خداوند قادر به جلوگیری از شر نیست (که در این صورت او همه‌توان نیست)، یا او تمایلی به این کار ندارد (که در این صورت خیرخواه نیست). در نسخه قوی این برهان، در هر صورت، نتیجه می‌شود که توجه تمام صفات خداوند غیرممکن است. در واکنش به نسخه قوی برهان شر، هیوم بیان می‌کند که شاید شرور موجود در عالم ذاتی خیر مطلق باشند.⁵ او ادامه می‌دهد و بیان می‌کند که وجود شر با قدرت نامتناهی و خوبی الوهیت سازگار است.⁶ با این حال، هیوم بلافاصله رأی دیگری صادر می‌کند و نشان می‌دهد که این سازش، کمکی به فرد خداپرست نمی‌کند؛ زیرا ما در موضعی نیستیم که صفات خیر مطلق و قدرت نامتناهی خداوند را در این

کاوش نخست، با تفصیل بیشتری بیان شده- اند. برای نمونه، هیوم در کاوش نخست ادعا می‌کند که تمام کاوش‌های برحق و مشروع در یک یا چند دسته قرار می‌گیرند. دسته نخست، استدلال برهانی یا پیشینی است که مبتنی بر روابط بین تصورات است.¹ ما هرگز نمی‌توانیم آن را فراسوی مرزهای کمیت و عدد پی‌گیریم.² بنابراین، یک اشتباه بنیادی است که فرض کنیم می‌توانیم از استدلال برهانی یا پیشینی برای مبرهن‌ساختن وجود یا امر واقعی استفاده کنیم. ما می‌توانیم وجود- نداشتن هر موجودی را به گونه‌ای که وجود ندارد، تصور کنیم.³ در هر صورت، اگر بتوانیم وجودداشتن هر موجودی را تصور کنیم، بنابراین می‌توانیم آن را به گونه‌ای که وجود ندارد، تصور کنیم. هرگونه تلاشی برای اثبات وجودداشتن برخی موجودات با استفاده از استدلال برهانی، یعنی استدلال پیشینی، چیزی جز سفسطه و توهم نیست.⁴ اهمیت آشکار این ادعا در بستری که هیوم در حال نوشتن بود، آن است که او استدلال پیشینی برای وجود خدا را بی‌اعتبار می‌کند. بر این اساس، هیوم به این نقطه می‌رسد که

4 (Hume, 2000: 169)

5 (Hume, 1993a: 100)

6 (ibid: 96)

7 (ibid: 103)

1 (Hume, 2000: 25)

2 (ibid: 163)

3 (Hume, 1993a: 164; Hume, 1978: 94;

Hume, 2000: 156; Hume, 1967: 26)

تنها بر حسب اتفاق و بدون دخالت خالقی هوشمند به وجود آمده باشند. با نظر به همانندی بدیهی بین ترتیب، هماهنگی و زیبایی موجود در عالم و متعلق‌هایی که با طرح، تفکر، عقل و نبوغ بشری به وجود آمده‌اند، باید نتیجه گرفت که جهان نیز توسط علتی به وجود آمده است که تا حدی به ذهن بشری شباهت دارد.^۲ هیوم به این برهان به دلیل اینکه تمثیل موجود بین جهان و صناعات آدمی بسیار ضعیف است، اعتراض می‌کند؛^۳ زیرا تفاوت بین انواع علل و معالیل مورد بحث، بسیار گسترده است.^۴ هیوم اشاره می‌کند که تمثیل موجود، مثل تشبیه خورشید به یک شمع مومی، ضعیف است.^۵ در نتیجه ما با فرضیه‌ای درباره علت عالم باقی مانده‌ایم که هم غیرقطعی است و هم بی‌فایده است.^۶ غیرقطعی است بدین سبب که موضوع به تمامی فراتر از دسترس تجربه بشری است؛ بی‌فایده است، بدین سبب که نمی‌توان با تکیه بر آن، اصل تازه‌ای برای سلوک و رفتار خود مبرهن ساخت.^۷ بنابراین، اثبات وجود خداوند به وسیله این برهان با شکست مواجه می‌شود. تمام آنچه ما با آن

اوضاع و احوال استنباط کنیم، چه رسد که این صفات را اثبات نماییم. هیوم می‌گوید: بنابراین، هیچ دلیلی نمی‌تواند برای چنین استنباطی وجود داشته باشد؛ زیرا جهان لبریز از شرور بی‌شمار است و حتی تا حدی که فهم بشری می‌تواند در مورد چنین موضوعی به قضاوت بنشیند، می‌توان گفت این شرور می‌توانست بسیار آسان جبران و اصلاح شود.^۱

این تمام آن نسخه ضعیفی است که برهان شر می‌خواهد مبرهن سازد.

هیوم در گفت‌ووشنودها، برهان نظم را به عنوان معقول‌ترین و متقاعدکننده‌ترین برهان برای وجود خداپرستی، معرفی می‌کند. با این حال، او قصد دارد تا سستی‌ها و محدودیت‌های این برهان را آشکار کند. خطاهای بنیادین برهان نظم، نخست در بخش یازدهم کاوش نخست شناسایی شده‌اند. از نظر هیوم، سستی بنیادین برهان نظم به همانندی‌ای برمی‌گردد که بر آن متوقف است. برهان نظم با بداهتی که از ترتیب، هماهنگی و زیبایی موجود در این عالم داریم، آغاز می‌شود. وقتی متعلق‌هایی را می‌یابیم که این خصوصیات را دارند، بلافاصله وجود ذهنی غایت‌مند (نبوغ بشری) را استنباط می‌کنیم؛ زیرا این متعلق‌ها نمی‌توانند

5 (Hume, 2000: 146)

6 (ibid: 142)

7 (ibid: 142)

1 (ibid: 113)

2 (ibid: 45)

3 (ibid: 46)

4 (ibid: 119)

که آدمی نمی تواند آنقدر نادان باشد که قصد و غایت مندی موجود در عالم را رد کند:

هیچ فردی به اندازه انسانی که به دیده عبرت، ساختار تبیین - ناپذیر طبیعت را می بیند، نمی تواند به مقام ژرف پرستش خداوند نائل نشود؛ قصد و غایت و نظم، همه جا و حتی برای جاهل ترین افراد قابل مشاهده است. همین که آدمی تصمیم می گیرد نظم های مشهود تجربی را جست و جو کند، قوه تخلیش به دیدن چیزی متمایل می شود که آن را به عنوان جزئی از نظام کلی قانون مندی که به وسیله آفریننده ای عاقل ایجاد شده است، تلقی می کند.^۱

می بینیم که فیلو بلافاصله رأی دیگری صادر می کند. مثل اینکه او یک حرکت برگردان انجام می دهد؛ زیرا فیلو بار دیگر بر تفاوت فراوان و معقول میان خالق جهان و ذهن بشری تأکید می کند.^۲ در نقل قول ویژه مهمی که اندکی قبل از فوت هیوم در گفت و شنودها قرار گرفته است، فیلو استادانه دیدگاه خود را شرح می دهد. او بیان می کند که موحدان، تصدیق خواهند کرد که میان ذهن بشری و ذهن الهی، به دلیل غیر قابل - درک بودن ذات الهی، تفاوت فاحش و غیر - قابل قیاسی وجود دارد:

از خداپرستی سؤال می کنم که آیا او قبول نمی کند که میان ذهن بشری و ذهن الهی تفاوتی فاحش و - به واسطه غیر قابل درک بودن [ذات الهی] - غیر قابل قیاسی وجود دارد. هرچه او پرهیزگارتر باشد ساده تر، این امر را تصدیق می کند و تمایل بیشتری به بزرگ نمایی این تفاوت دارد. حتی اگر مدعی باشد که این تفاوت، ناشی از ذاتی است که چندان

باقی مانده ایم، یک فرضیه مبهم در مورد وجود موجودی است که باید بی نهایت متفاوت تر از ذهن آدمی باشد.^۱ بنابراین، فرضیه دینی به لحاظ نظری، تهی و به لحاظ عملی، بی فایده است.

با تکیه بر این خوانش ما از نگرش هیوم نسبت به برهان نظم، مشهود است که هیوم نه خدانا باور محض است، نه ندانم گرایی جزمی است، نه خداپرستی حقیقی است و نه خدانا باوری ظریف است؛ زیرا اگرچه ادعاهای خداپرستی افراطی، رد و یا معلق می شوند، اما ادعاهای خداپرستی حد اقلی، نه انکار شده - اند، نه تعلیق شده اند و نه تصدیق شده اند.

ممکن است این خوانش ما از نگرش هیوم نسبت به برهان نظم، با اعتراض روبه رو شود. همان طور که منتقدانی همچون گاسکین چنین کرده اند. این منتقدان معتقدند که هیوم در پایان گفت و شنودها، با دادن امتیازی چند به برهان نظم، نسخه ضعیف این برهان را پذیرفته است. گواه این امر، در آخرین تبادلات بین فیلوی شکاک و کلنانتس آشکار است.

درست است که فیلو در بخش دوازدهم، به تبع کلنانتس، اذعان داشته است

3 (ibid: 119)

1 (ibid: 143)

2 (Hume, 1993a: 119)

هم نمی‌شود در آن مبالغه کرد^۱.

با این عبارت، فیلو می‌خواهد نشان دهد که می‌تواند همه قضاای الهیات طبیعی را به قضیه ساده فوق برگرداند^۲. در دیگر سو، می‌بینیم که خداناباور هم می‌تواند تصدیق کند که قدری شباهت جزئی بین اصل نخستین جهان و چندین بخش دیگر از طبیعت وجود دارد - (تنها یکی از آن‌ها اندیشه و ذهن انسان است):

سپس به سراغ خداناباور می‌روم - البته مدعی‌ام که در ظاهر خداناباور است و اصلاً نمی‌تواند در ادعای خداناباوری جدی باشد - و از او سؤال می‌کنم که آیا با توجه به به هم پیوستگی و سازگاری مشهود همه اجزای این جهان، تشابهی قطعی میان تمامی عملکردهای طبیعت در تمامی مکان‌ها و زمان‌ها وجود ندارد؟ آیا گندیدن یک شلغم، تولد حیوان و ساختار اندیشه و تفکر انسان، قوای فعلیه‌ای نیستند که احتمالاً شباهت ناچیزی با یک‌دیگر داشته باشند؟ غیرممکن است که او بتواند این شباهت را انکار کند و به سادگی این شباهت را تصدیق خواهد کرد^۳.

نکته مدنظر هیوم این است که همانندی‌ها و شباهت‌هایی که کلثانتس پیشنهاد کرده است، تنها همانندی‌ها و شباهت‌های معقول موجود هستند؛ اما این همانندی‌ها و شباهت‌ها توانایی اشاره به این نکته را که علت این عالم، چیزی شبیه ذهن

یا عقل بشر است، ندارند. پس به وضوح، خداناباور ممکن است تصدیق کند که قدری شباهت جزئی بین خدا و اذهان آدمی وجود دارد و همچنان تأکید دارد که همانندی‌ها و شباهت‌ها و فرضیه‌های دیگری که معقول‌تر نیستند، باقی می‌مانند. نتیجه‌ای که از این امر گرفته می‌شود این است که تمام چنین همانندی‌ها و شباهت‌هایی به قدری ضعیف و جزئی هستند که طبیعت و صفات خدا به - راحتی فراتر از حوزه فهم بشری باقی می‌مانند:

... ذات آن ذهن برتر، صفاتش، نحوه وجودش و طریق دیرپایی و مانایی او، همه این امور و هر خصوصیتی در خصوص وجود الهی برای آدمی در حال‌های از ابهام است^۴.

۲-۳. شواهد دال بر خداناباوری ضعیف و غیرجزئی هیوم در کتاب تاریخ طبیعی دین

هیوم در تاریخ طبیعی دین، خداپرستی حقیقی^۵ را تعریف می‌کند. به باور او، خداپرستی حقیقی چیزی بیش از باور به وجود قدرتی نادیدنی و هوشیار در عالم است^۶. بنابراین، آن‌هایی که به ساحره‌ها، آجنه، دیوها، و موجوداتی از این سنخ باور دارند، خداناباور خرافه پرست هستند؛ چراکه خداپرست حقیقی به وجود عقل اعلی که

3 (ibid: 120)

4 (ibid: 129-130)

5 Genuine Theism

6 (Hume, 1993b: 144-145)

1 (ibid: 120)

2 (ibid: 120)

با این تمایزها، مشهود است که هیوم، به وضوح از خداپرستی افراطی انتقادی تندو-تیز دارد. به باور هیوم، ادعاهای این دسته از خداپرستان در مبرهن ساختن صفات خاص خداوند و نیز در اثبات وجود موجودی با مجموعه غنی از صفات، شکست می‌خورند. هیوم با توجه به صفات اخلاقی، بیشتر پیش می‌رود و اشاره می‌کند که دلایل قوی‌ای جهت تردید در اینکه موجودی از این سنخ (همه‌توان) بتواند خالق و حاکم جهان باشد، وجود دارد. پس مسأله فقط این نیست که هیوم به ادعاهای خداپرستی افراطی معتقد نیست یا به سادگی درباره این ادعاها دست به تعلیق حکم می‌زند. نگرش شکاکانه او قوی-تر از این‌هاست. در واقع، این فیلسوف ضمن تردید در ادعاهای خداپرستی افراطی، اشاره می‌کند که این ادعاها، ادعاهایی نادرست و یا حداقل بسیار نامحتمل هستند؛ یعنی به زعم هیوم، ادعاهای خداپرستی افراطی ادعاهایی باورنکردنی هستند. بنابراین، با نظر به خداپرستی افراطی، هیوم فقط یک شکاک نیست، بلکه او به‌طور مشروع یک خداناباور است.^۵

منشأ، خالق و حاکم این عالم است، باور دارد.^۱ در واقع، خداپرستی حقیقی مستلزم تصویری حداقلی از خداست. در این تبیین، هیچ تعهدی نسبت به برخی از مجموعه صفات بیشتر و ویژه‌تر وجود ندارد. در تقابل با خداپرستی حداقلی، خداپرستی افراطی قرار دارد و متضمن فرض مجموعه‌ای غنی از صفات برای خداست.^۲ از منظر خداپرستان افراطی، فردی که به خداپرستی حداقلی معتقد است، به دو دلیل خداناباور است. اول، این فرد صفات ذاتی و ماهوی خدا را یا انکار می‌کند و یا مورد تردید قرار می‌دهد؛ دوم، این دسته از خداپرستان با اینکه تعهدی مبهم به وجود خالق و حاکم عاقل جهان دارند، اما محتوای این تعهد به قدری ظریف و مبهم است که به لحاظ نظری، تهی و از اهمیت عملی اندکی برخوردار است و یا اینکه هیچ اهمیت عملی‌ای ندارد.^۳ یعنی در تعیین نحوه زندگیمان، و حتی، در فهم وجودیمان با شکست مواجه می‌شود. در واقع، این نکته مهمی است که هیوم از زبان کلنانتس و فیلو در انتقاد از نشان الهیات عرفانی دمثا بیان می‌کند.^۴

5 (Hume, 1978: 13-14; 100; 114-115; 140; 142; Hume, 2000: 51-52; 57-58)

1 (ibid: 145)

2 (ibid: 145)

3 (Hume, 1993a: 129; Hume, 2000: 142)

4 (Hume, 1993a: 61)

با این حال، نگرش هیوم نسبت به خداپرستی حداقلی، این چنین تندوتیز مطرح نشده است؛ زیرا همان طور که پیش از این اشاره کردیم، در پایان گفت و شنودها، فیلو برای لحظه‌ای مسلم می‌دارد که علت عالم، شباهتی جزئی با عقل بشری دارد.^۱ در این گستره به نظر می‌رسد که هیوم تمایل دارد تا چند امتیاز برای خداپرستی حداقلی بسازد. مهم است تا از نو دو نکته را در رابطه با این امر خاطر نشان کنیم: اول، هیوم آشکار می‌سازد که این حالت از خداپرستی بازهم ما را در جهل عمیق رها می‌کند و هیچ فایده‌ای برای زندگی بشر ندارد؛^۲ دوم، با اینکه ممکن است هیوم مسلم بدارد که علت عالم، شباهتی جزئی با عقل بشری دارد (که برای خداپرستی حداقلی از این سنخ قدری بنیادین است)، اما او اشاره می‌کند که شباهت‌های دیگری وجود دارد که حمایت‌های مشابهی را برای فرضیه‌ها و حدس‌های مخالف فراهم می‌آورند. بنابراین، خداپرستی حداقلی ادعای خاصی برای ما ندارد و هیوم هم علاقه چندانی به آن به عنوان یک فرضیه آموزنده و حاوی اطلاعات مفید ندارد. نکته‌ای که او

همواره تأکید دارد این است که همه این حدس‌ها و فرضیات به میزان برابر، اختیاری و بی‌اساس و فاقد هرگونه بنیاد محکمی در عقل آدمی هستند. تنها نتیجه معقولی که ما بایستی در این باب به دست آوریم (همان طور که هیوم در جای دیگر مدعی است)، این است که «[این‌ها] همه سراسر، معمای بی‌چستانانی و رازی نگشودنی است».^۳ هیوم بیان می‌کند که دین مبتنی بر خداپرستی حداقلی به هیچ وجه ناب نیست. اگرچه این فیلسوف، واقعاً فرضیه خداپرستی حداقلی را انکار و تعلیق نمی‌کند، اما آن را تصدیق هم نمی‌کند. به عبارتی، خداپرستی افراطی اگر نه باورنکردنی، نامحتمل است و خداپرستی حداقلی به سادگی تهی و بی‌فایده است؛^۴ آنچنان تهی، بی‌فایده و ناکامل که شایسته مقابله از سوی شکاک نیست:

... چیز ناشناخته توضیح‌ناپذیری ... مفهومی آنچنان ناکامل که هیچ شکاکی آن را شایسته مقابله تلقی نخواهد کرد.^۵
در پرتو این ملاحظات، مشهود است که هیوم به خداانا باوری محض، ندانم‌گرایی محض، خداپرستی حقیقی و خدا باوری ظریف، متعهد نیست.

نتیجه‌گیری

1 (Hume, 1993a: 129)

2 (ibid: 129-130)

3 (Hume, 1993b: 185)

4 (Gaskin, 1988: 221)

5 (Hume, 2000: 155)

خداپرستی حداقلی از جانب هیوم، ما شاهد انکار، تعلیق و یا تصدیقی نبودیم. در واقع، از منظر هیوم، خدایپرستی حداقلی ادعای خاصی برای ما نداشت و او هم علاقه چندانی به این نوع از خدایپرستی به عنوان یک فرضیه آموزنده و حاوی اطلاعات مفید ندارد. بنابراین، اگرچه این فیلسوف، واقعاً فرضیه خدایپرستی حداقلی را انکار و تعلیق نمی کند، اما آن را تأیید هم نمی کند. خدایپرستی - حداقلی، تنها، تهی و بی فایده است؛ آنچنان تهی، بی فایده و ناکامل که هیچ شکاکی آن را شایسته مقابله تلقی نمی کند.

از این رو، این مقاله برای توصیف دیدگاه‌های هیوم، برچسب دیگری پیشنهاد کرد. برچسب پیشنهادی ما با تکیه بر نوشته‌های متأخر هیوم و خوانشمان از نگرش او نسبت به برهان نظم، اصطلاح خداناباوری ضعیف و غیرجزمی بود. این برچسب به ما کمک می کند تا از یک سو، از نسبت دادن هر صورتی از خداناباوری بی حد و حصر یا جزمی به هیوم احتراز شود، حال آن که از سوی دیگر، این قرائت، روشن می سازد که نگرش بنیادی هیوم نسبت به دین و آموزه‌های دینی، خصومت و انتقادی نظام مند است؛ زیرا هیوم باور دارد که ما بدون دین و

حملات نظام مند شکاکانه هیوم به اصل اساسی الهیاتی دین مسیح، یعنی خدا، موجب شد تا برجسته ترین منتقدان هیوم، صفت خداناباوری محض را به او منتسب کنند. منتقدان معاصر ما طی تحقیقات خود، برچسب‌های معتدل تری به هیوم، با عناوین ندانم گرای محض، خدایپرست حقیقی و خداناباوری ظریف، به او الصاق کرده اند.

این پژوهش نشان داد که عناوین الصافی فوق برای هیوم مغلطه اند؛ زیرا دیدیم که هیوم در اهم آثار خود، ادعاهای خدایپرستی افراطی را ادعاهایی بی اساس، نادرست، باورنکردنی و بسیار نامحتمل اعلام کرده و اشاره کرده است که اذعان به وجود موجود برهمنه توانگری که بتواند خالق و حاکم جهان باشد، بی معناست؛ پس، مسأله فقط این نیست که هیوم درباره ادعاهای خدایپرستی افراطی دست به تعلیق حکم می زند. نگرش شکاکانه او قوی تر از این هاست. در واقع، این فیلسوف با تردید در ادعاهای خدایپرستی افراطی، اشاره می کند که این ادعاها، ادعاهایی نادرست و بسیار نامحتمل هستند. بنابراین، با نظر به خدایپرستی افراطی، هیوم فقط یک شکاک نیست، بلکه او به طور مشروع، یک خداناباوری است؛ اما درباره ادعاهای

خود در جهت بررسی دیدگاه‌های غیردینی هیوم و احتراز از تمرکزی ناچیز بر براهین درخصوص وجود خدا، ما هنگام ارزیابی منش خصمانه و انتقادی نگرش هیوم نسبت به آموزه‌های دینی، ترغیب می‌شویم تا آثاری به‌جز گفت‌و‌شنودها را در نظر بگیریم.

نقدیروتشکر

مایل هستیم از دانشگاه تبریز به دلیل حمایت سازمانی آن در راه‌اندازی دورهٔ پسادکتری تشکر بکنیم.

فرضیات و نظرورزی‌های دینی بهتر و نیکوتر هستیم. دو مزیت ویژهٔ دیگر این اصطلاح نیز باید ذکر شود: اول، اصطلاح خداناباور ضعیف و غیرجزمی، تمام قوت و محدودهٔ حالت شکاکانهٔ هیوم درخصوص ادعاهای مابعدالطبیعی را حفظ و دربرمی‌گیرد. در واقع، این اصطلاح، نه‌تنها نقدهای هیوم بر وجود و صفات خدا، بلکه نقدهای این فیلسوف درخصوص نفس و وضعیت آتی، معجزات و مبانی اخلاق را نیز پوشش می‌دهد؛ دوم، با گسترش محدودهٔ تحقیقات

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این مقاله از طرح پسادکتری دانشگاه تبریز با شمارهٔ قرارداد ۹۴۰ به تاریخ ۱۴/۱۲/۱۴۰۰ و مصوبهٔ هیأت رئیسه به شمارهٔ ۴۳ و تاریخ ۱۶/۱۲/۱۴۰۰ استخراج گردیده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله مستخرج از رساله/پایان نامه نمی‌باشد.

Gaskin, J.C.A. (1983). "Hume's Attenuated Deism." *Archiv für Geschichte der Philosophie* 65: 160-173.

_____. (1988). *Hume's Philosophy of Religion*, 2nd ed. London: Macmillan.

Harris, James. (2015). *Hume: An Intellectual Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hendel, Charles. (1925). *Studies in the Philosophy of David Hume*. Indianapolis, Ind.: Bobbs-Merrill.

Holden, Thomas. (2010). *Spectres of False Divinity: Hume's Moral Atheism*. Oxford: Oxford University Press.

Hume. David. (1938). *An Abstract of A Treatise of Human Nature*, reprinted in T.

_____. (1967). *A Letter from a Gentleman to his friend in Edinburgh*, edited by E. C. Mossner and J. V. Price. Edinburgh: Edinburgh University Press.

_____. (1978). *A Treatise of Human Nature*, edited by D. F. Norton and M. J. Norton.

منابع

لازمی، فریده؛ امید، مسعود؛ صدرمجلس،

میرمجید. (۱۴۰۱). «احتمال وجود عالم

پس از مرگ و آموزهٔ ثواب و عقاب

اعمال در حیات آخروی در فلسفهٔ دیوید

هیوم»، مجلهٔ پژوهش‌های فلسفی، دورهٔ

شانزده، شمارهٔ چهل، صفحات ۳۷۷-

۳۶۰.

هیوم، دیوید. (۱۳۹۵). رساله‌ای دربارهٔ

طبیعت آدمی. ترجمهٔ جلال پیکانی.

تهران: انتشارات ققنوس، چاپ اول.

هیوم، دیوید. (۱۳۹۷). گفت‌وگوهای

دربارهٔ دین طبیعی؛ خوانشی دیگر از

دیوید هیوم. ترجمهٔ رسول رسولی‌پور و

سوده مهتاب‌پور. تهران: انتشارات

حکمت، چاپ اول.

References

Bailey, Alan, and Dan O'Brien. (2014). *Hume's Critique of Religion: "Sick Men's Dreams"*. Dordrecht: Springer.

Beattie, James. (1770). *An Essay on the Nature and Immutability of Truth*. Edinburgh. Reprint, New York: Garland.

- _____. (2005). *The Philosophy of David Hume, with a new introduction by D. Garrett*. Basingstoke, England: Palgrave.
- Lemmens, Willem. (2012). "Hume's Atheistic Agenda: Philo's Confession in Dialogues 12." *International Journal in Philosophy and Theology* 73, 3: 281-303.
- Livingston, Donald. (1998). *Philosophical Melancholy and Delirium*. Chicago: Chicago University Press.
- MacIntosh, James. (1837). *Dissertation on the Progress of Ethical Philosophy, Chiefly During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. 2nd ed. Edinburgh.
- Mossner, Ernest C. (1980). *The Life of David Hume*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (1965). "The Enlightenment of David Hume." In *Introduction to Modernity*. Edited by R. Mollenauer. Austin: University of Texas Press.
- _____. (1985). *Essays: Moral, Political, and Literary*. edited by E. F. Miller. Indianapolis: Liberty Classics.
- _____. (1993a). *Dialogues Concerning Natural Religion*. edited by J. A. C. Gaskin. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (1993b). *Natural History of Religion*. edited by J. A. C. Gaskin. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (2000). *An Enquiry Concerning Human Understanding*. edited by T. L. Beauchamp, 3rd rev. edited by P. H. Nidditch, Oxford: Clarendon Press.
- Israel, Jonathan. (2006). *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*. Oxford: Oxford University Press.
- Kemp Smith, Norman. (1947). *Introduction to Hume's Dialogues concerning Natural Religion*. 2nd ed. Edinburgh: Thomas Nelson.

- Stewart, Dugald. (1821). *Dissertation: Exhibiting the Progress of Metaphysical, Ethical, and Political Philosophy Since the Revival of Letters in Europe; Second Part*. Edinburgh. Reprinted in *The Collected Works of Dugald Stewart*, vol. 1.
- Stroud, Barry, (1977). *Hume*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Williams, Bernard. (1963). "Hume on Religion". Reprinted in Bernard Williams, *The Sense of the Past*. Edited by M. Burnyeat. Princeton, N.J.: Princeton University Press: 267–273.
- Willis, Andre. (2014). *Toward a Humean True Religion: Genuine Theism, Moderate Hope and Practical Morality*. University Park: The Pennsylvania University Press.
- Wright, John. (1983). *The Sceptical Realism of David Hume*. Manchester: Manchester University Press.
- Norton, David. (1982). *David Hume: Common Sense Moralism, Sceptical Metaphysician*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Penelhum, Terence. (2011). "Hume's Views on Religion: Intellectual and Cultural Influences". In *A Companion to Hume*. Edited by E.S. Radcliffe. Chichester: WileyBlackwell: 323–337.
- Reid, Thomas. (1967). *Philosophical Works*. Edited by W. Hamilton. Hildesheim: Olms.
- Russell, Paul. (2021). "Hume's Skepticism and the Problem of Atheism.". In *Reacsting Hume and Early Modern Philosophy: Selected Essays*. New York, NY, USA: Oxford University Press. pp. 303-339.
- Stephen, Leslie. (1902). *History of English Thought in the Eighteenth Century*. 2 vols. 3rd ed. London: Harcourt, Brace and World.